

כך הפכה אשה עיוורת ושנואה לסמל של היהדות

הדימוי החזותי של היהדות במסורת הנוצרית, "הסינגוגה", מבוסס על לאה קצרת הרואי. לעומתה, רחל, אחותה האהובה, אומצה כסמל של הנצרות

יעקב שביט 12.12.2014 13:23

המסורת הנוצרית, שניכסה את הסיפור על חנה ושבעת בניה (בתלמוד נקראה האם מרים בת תנחום והשם חנה מתחיל להופיע רק בימי הביניים) שמתו על קידוש השם על ידי אנטיוכוס אפיפנס ("מקבים" ב', ז', א'מ"א; "מקבים" ד', י"י"ב), כינתה את האם "המקבית" ואת בניה "האחים המקבים", והם קיבלו מקום של כבוד במרטירולוגיה הנוצרית. לפי המסורת הנוצרית הם נרצחו באנטיוכיה.

התחרות והעימות בין היהדות לנצרות הקדומה על נשמתם של יהודים ושל גויים לא נימולים שהתקרב ליהדות התנהל בין היתר בין כותלי בתי הכנסת, לשם באו השליחים להטיף את בשורתם. כשגברה ידה של הנצרות היו בתי הכנסת לכנסיות. אחד הראשונים בהם היה בית הכנסת באנטיוכיה, שנבנה לכאורה על קברם של האחים, ונהפך במחצית השנייה של המאה הרביעית לבסיליקה שנודעה כ-Basilica

Maccabeorum, שסביבה התפתח פולחן קדושים ושנהפכה ליעד לצליינות. העובדה שהאחים ואמם מתו בשל סירובם להפר את חוקי התורה לא הפרעה לניכוס הזה של האגדה היהודית ולהפיכת האחים לסמל ולמופת של קידוש האמונה הנוצרית ולמרטירולוגיה. בתחילת המאה החמישית יכול היה אוגוסטינוס (430-354) להשתומם שיש מי שסבורים כי שבעה האחים "המקבים" היו יהודים. מדרש איכה רבה (שנערך במאה השישית), מצין שהאחים מיאנו להשתחוות לצלם, "מפני שכך כתוב בתורתנו", אבל נתקשה לומר שהדברים מרמזים לפולחן לצלם ישו.

בדורות הבאים היו בתי כנסת שהפכו לכנסיות, היו שנחרבו ונשרפו על ידי המון קנאי והיו מקומות שהשלטון והאפיפיורים נחלצו להגן עליהם מהחרמה. ואולם בתי כנסת המשיכו להתקיים בעולם הנוצרי — במזרח הנוצרי ובמערב כאחד — והם היו סמל פיסלי לא רק להמשך קיומה הנסבל של היהדות, אלא גם היו ביטוי לנכחות הפיסית של היהודים בתוך העולם הנוצרי, בעיקר בעיר הימית ביניימית, ובמידה רבה היו ייצוג מוחשי לריבות, הפולמוס, והדו־שיח הנוצרי-יהודי.

בד בבד, מהמאה הרביעית ואילך, נהפכה ה-Synagoga מציון של מקום תפילה לשם נרדף ליהודים וליהדות כאחד. הציון מופיע לראשונה אצל אוגוסטינוס, שם מתוארת ה"סינגוגה" בשלל גיוני נאצה, כגון "מצודת השטן", "משכן של דמונים ועבודת אלילים" וכיוצא באלה. העיסוק הבלתי נלאה בפולמוס עם הסינגוגה היה חלק בלתי נפרד מההתמודדות של הנצרות המלומדה עם המורשת היהודית שלה, כלומר, עם הברית הישנה ששימשה כעזרת לאמיתות ההיסטוריה והתיאולוגיה הנוצרית, וגם עם המשך קיומה של היהדות בתוך העולם הנוצרי.

מערכת היחסים המורכבת בין הנצרות (Ecclesia) והסינגוגה קיבלה ביטוי בדרכים שונות, בין היתר בכתבי פולמוס (Adversus Judaeos), הרבה מהם בצורת דיאלוג וויכוח בין האקלזיה והסינגוגה, בפרשנות המקרא, במדרשים, במזמורים, ברומנסות (כמו, למשל, בחמנסה בצרפתית ישנה Perlesavaus מהמאה ה-13 על החיפוש אחר הגביע הקדוש), ובאמנות. בלא מעטים מהטקסטים האלה מתוארת הסינגוגה כעיוורת. זהו ייצוג שנשאל מהאיגרת השנייה של פאולוס אל הקורינתים (ג', 16-

12): היהודים קוראים את דברי משה כשמסווה מונח על לבם, ורק כשלבם יפנה אל ה', יוסר המסווה; ואילו הנוצרים "כולנו בפנים מגולים רואים במראה את כבוד ה' ונהפכים לאותו צלם, מכבוד אל כבוד, כמו מיד ה' — הרוח".

במאה הרביעית תיאר אמברוסיוס, אב הכנסייה והבישוף של מילאנו, את הסינגוגה כעיוורת, שק היא ההתגלמות של העובדה, כדברי אוגוסטינוס, שהיהודים נעשו כה עיוורים "עד שלא יכלו להכיר את אדונו ישו הנוצרי", והם גם קוראים את התנ"ך כעיוורים.

בדרשותיו על שיר השירים תיאר ברנאר מקלרם, תיאולוג ומיסטיקן בן המאה ה-12, את הסינגוגה כאישה עיוורת ונידחת, ניגודה של האקלזיה, כלתו הנבחרת של ישו. באותה מאה תיאר המלומד והמשורר הביזנטי יוהניס צצס (Tzetzes) את הסינגוגה כעיוורת המכורה למאגיה.

לפי הקריאה האלגורית והטיפולוגית של המקרא, כלומר, ייחוס של משמעות סימבולית נוצרית למלים, פסוקים ואירועים מהמקרא (המחקר עוסק הרבה בפסוקים ובאירועים שזכו למעמד סימבולי וטיפולוגי ומתעלם מפסוקים ואירועים שלא זכו בו), קיבלה הסינגוגה העיוורת האנשה בדמותה של לאה, אשתו הראשונה של יעקב. לפי המסופר במקרא (בראשית כ"ט), כשבא יעקב ללבן הארמי, דודו מצד אמו, בחן כדי למצוא לו אשה, הוא ביקש את ידה של רחל, הבת הצעירה ש"היתה יפת תאר ויפת מראה", והתחייב לעבוד אצל לבן שבע שנים; ואולם, לבן הוליך אותו שולל והשיא לו את לאה, הבת הבכורה, ש"עיניה רכות", ויעקב נאלץ לעבוד אצל לבן עוד שבע שנים ואז זכה ברחל.

היה זה יוסטינוס מרטיר, פגאני יליד שכמ שהתנצר והוצא להורג ברומא בשנת 165, שהציע ראשון פירוש אלגורי נוצרי ל"ועיני לאה רכות": עיני לאה היו חלשות, והיא סמל (typoi) לחולשת עיני הנפש של היהודים; לאה "היא אכן העם שלכם ובית הכנסת, ואילו רחל היא הכנסייה שלנו" ("דיאלוג עם טריפון היהודי", קל"ד, 3, 5-6. תרגום דוד חקח). כלומר, לאה מסמלת את הסינגוגה הדחויה ואילו אחותה הצעירה רחל את האקלזיה האהובה והמנצחת.

הפירוש הזה התקבל על ידי אבות הכנסייה. לפי קיפריאנוס, אב הכנסייה והבישוף של קרתגו (המאה השלישית), "לאה הבכירה בעלת העיניים החולות היא דמות הסינגוגה, ואילו רחל הצעירה והנאוה דמות האקלזיה, אשר היתה עקרה עד אשר הרתה את יוסף, הוא דמותו של ישו" (תירגמה אורה לימור). ולפי אמברוסיוס, לאה מסמלת את היהדות, שבגלל נפשה העיוורת לא הכירה בכריסטוס. יעקב נקרא ישראל "והוכח שגם כריסטוס הוא ישראל, אשר הוא — ואף קרוי הוא — ישו".

האל נטש את הסינגוגה הזקנה והתשושה ובחר בכנסייה הצעירה, המנצחת. המוטיב הזה מצא דרכו לאמנות, בה הוצגה הסינגוגה כאשה שעיניה מכוסות בצעיף, או כעיוורת, שראשה שמוט והיא אוחזת שרביט שבור, או שלוחות הברית מפלים מידיה.

שתי הדמויות המנוגדות האלה החלו להופיע באיקונוגרפיה הנוצרית של סצינת הצליבה בכתבי יד מהתקופה הקהלניגית (המאה התשיעית), במדליונים ובספרי תפילה, ובמאות ה-12 וה-13 הופיעו שתי הדמויות הנשיות בפסלים על חזיתות של קתדרלות בצרפת (הידועות שבהן, בין היתר, בשטרסבורג, מץ, ריימס, ופאריס — הנוטרדאם), בגרמניה (במברג, פרייבורג, מינסטר) ובאנגליה. כאן הן היו גליוות לעיני כל, ולפי דעה אחת, נועדו להנכיח במרחב העירוני הנוצרי, שהאוכלוסייה היהודית העירונית בו גדלה מהמאה העשירית ואילך, את המסר התיאולוגי בדבר עיוורונם של היהודים ולהעיד על ניצחונה של האמת הנוצרית.

האם הקריאה הטיפולוגית שימשה השראה לאיקונוגרפיה הנוצרית? האם נוצרי, שהביט בחזית קתדרלה וראה את שתי הדמויות, קישר את דמות הסינגוגה ללאה המקראית ואת דמות האקלזיה לרחל והבין שלאה מסמלת עיוורון רוחני המונע את ראיית האמת, כלומר את "בשורת כבוד המשיח" ("השנייה אל הקורנינתים", ד', ד'), וחזק בכך את אמונתו? ולמה היה עדיין צורך במאות ה-12 וה-13 לחזק גם בדרך

הזאת את האמונה? סביר יותר להניח כי מה שהנוצרי "הפשוט" ראה בשתי הדמויות הוא יצוג סימבולי מוחשי להיותה של היהדות מסומלת כעיוורת, מובסת ומושפלת.

בספרות היהודית הפירוש האלגורי, אולי היחיד, של סיפור המעשה בבראשית כ"ט נמצא אצל פילון האלכסנדרוני. לפיו, שתי נשות יעקב התברכו "בטבע שונה ובצורה אחרת". לאה מסמלת "תנועה בריאה מעין כמוה, יציבה ושלווה" ומקדמת אותו להשגת שלמות. ורחל ("רח"ל = ראיית חולין) דומה לאבן משחזת ("ובה משחזז את עצמו ומתחדד השכל האוהב מאבקים ואימונים") ומגלמת את החושניות ("על הזיווג לשם השכלה"; תירגמה חוה שור).

ספר הזיבלים ה"חיצוני" נוטה חסד ללאה ומתאר אותה כ"תמימה וישרה היתה בכל דרכיה [...] עדנה ויושר ושלום וכבוד היו בה" ויעקב "התאבל עליה מאוד בכל לבו ובכל נפשו" (ל"ו, 20-24), ולעומת זאת, מתאר את רחל כמי שהתקנאה בלאה (שם, כ"ח, 17).

האגדה התלמודית לא מצאה צורך להתמודד עם הפרשנות האלגוריסטית הנוצרית למעשה יעקב, רחל ולאה ולהגן על לאה, אלא הסתפקה באמירה שלאה היתה שווה לרחל "ביופי ובזקיפה" וכי עיניה היו רכות מחמת בכייה על כך שכבכורה הובטחה לעשו הרשע "והיתה בוכה מפני שהיא הגדולה, עד שנעשה עיניה רכות" (פסיקתא זוטרתא [לקח טוב] ועוד). לא רק שלא סיגרו על לאה, אלא אף סיפרו שהכל "היו סונטים בה" ואומרים שאינה צדקת: אילו היתה צדקת, לא היתה מרמה את אחותה רחל, שהיתה "עיקרו של בית" (בראשית רבה ע"א, ב').

פרשני המקרא היהודים בימי הביניים, שהכירו את הפירוש הטיפולוגי הנוצרי ואת הייצוג של לאה (הסינגוגה) כעיוורת, הסתפקו בפירוש המלה "רכות". רש"י, למשל, פירש "עומדות בשמחה וביופי, כלומר יפות ומקרינות אושר". פרשנים אחרים פירשו "רכות" כ"דומעות". קשה לומר שמדובר כאן בתגובה עקיפה על הדימוי הנוצרי, הטקסטואלי והאמנותי, של לאה העיוורת והמובסת.

ר' יוסף קרא, פרשן מקרא בן דורו של רש"י (המאה ה-11), הזהיר כי "כל מי שאינו יודע פשוטו של מקרא ונטה לו אחר מדרשו של דבר, דומה לזה ששטפתהו שיבולת הנהר ומעמקי מים מציפין ואוחז כל אשר יעלה בידו להינצל". הפרשנות היהודית לא העמידה יצוג נגדי ללאה, אלא הסתפקה בטענה שהנוצרים הם אלה הקוראים בעיניים מכוסות. בפולמוס של ר' יוסף בכור שור (המאה ה-12) נגד האלגוריה הנוצרית, הוא חאה באלגוריה זו הוכחה לעיוורונם של הנוצרים: "אף שתירגמו את התורה ללשונם לא נתן להם הק' לדעת ועיניים לראות ואוזניים לשמוע אלא מהפכין הדברים למה שאינם כי אין חוצה וחפץ שידבקו בתורתו".

אילו ביקשו הדרשנים היהודים להתפלמס עם פרשני המקרא והדרשנים הנוצרים, כדי לדחות את הייצוג של היהדות כעיוורת שאיבדה את דרכה ואת עולמה, הם יכלו להידרש לפשט: לא זו בלבד שהנוצרים קטעו את הסיפור המקראי כדי להשכיח ולהעלים את המשכו, מה גם שהקריאה של פרק כ"ב כפשוטו לא רק מערערת את המסר הנוצרי, אלא למעשה הופכת אותו על פיו. הרי המקרא מספר: "וַיֵּרָא יְהוָה פְּנֵי שְׂנוּאָה לֵאמֹר, וַיִּפְתַּח אֶת־רַחֲמָהּ; וְרַחֵל, עֵקְרָה" (בראשית כ"ט, ל"א). לאה ילדה שישה בנים ובת ורחל, אחרי שנים של עקרות, ילדה רק שניים; מכאן שהסינגוגה היא הפורייה ואילו הנצרות — העקרה. כמה

מהדרשנים הנוצרים הקדימו רפואה למכה: היירונימוס כתב שרחל אכן התלוננה על עקרותה, אבל בהדרגה צמח ברחמה יבול רב ואז נשלח הקוצר. וקיפריאנוס טען ש"רַחֵל עֵקְרָה לֹא יִלְדָה פְּצָחֵי רְנָה וצֶהְלֵי [...] וְזָרַעַן גֹּיִם יִרְשׁוּ" (ישעיה נ"ד, א'-ד') מתייחס לרחל שילדה את יוסף — טיפולוגיה של ישו.

נשכח מהם שיעקב ביקש להיקבר במערת המכפלה, "וַיִּשְׁמָה קִבְרֹתַי אֶת־לֵאָה" (שם מ"ט, ל"א), לצד לאה ולא לצד רחל. ונשכח מהם, שיוסף בעל מרים\ "אשר ממנה נולד ישוע הנקרא משיח" (מתי, א', 16), היה צאצא של יהודה, בסרה של לאה.

יש אפוא לא מעט אירוניה בכך שהמסורת היהודית מיעטה להזכיר את לאה, ורק במגילת רות נזכרות

שתיהן יחד: "כִּרְחֵל וּכְלָאָה אֲשֶׁר בָּנוּ שְׁתֵּיהֶם אֶת־בֵּית יִשְׂרָאֵל" (שם ד', י"א). לעומת זאת, מסיפורי המקרא על רחל — חזקת צאנו של לבן, זו שבסימבוליקה הנוצרית מסמלת את הכנסייה, שפגשה את יעקב, המסמל את ישו, ליד הבאר, המסמלת את הטבילה — נפתה הכנסייה את פרשת גניבת התרפים, או לחילופין, הוסבר שרחל ביקשה להעלימם. ונשתכחה העובדה שבמסורת היהודית רחל היא אמו של עם ישראל כולו, ולא רק של שני שבטים. זו היא רחל "המבכה על בניה" (ירמיה ל', י"ד), שה' מנחם אותה כי "יֵשׁ תִּקְוָה לְאַחֲרֵי־ךָ [...] וְשָׁבוּ בָנִים לְגְבוּלָם".

רחל אפוא אינה "נוצרייה". ואולם, אף שהפירוש הסימבולי של היחסים בין יעקב, לאה ורחל כחלק מההנגדה אקליזה-הסינגוגה היה מוכר לפרשני המקרא היהודים, לא רק מהכתובים אלא גם מביטוי החזותי, הם לא מצאו לנכון, גם בכתבי פולמוס עם הנצרות, להפוך את הטיפולוגיה הנוצרית על פיה, כפי שלא נמצאת בספרות היהודית של ימי הביניים תגובה על הניכוס של שבעת בניה של חנה על ידי המרטירולוגיה הנוצרית.

מצד אחר, אילו "לאה העיוורת" היתה נשארת בין דפיה של ספרות הנוצרים ולא מוצגת ברשות הרבים על חזיתות של קתדרלות, שלפני אחת מהן עברתי כמעט מדי יום, מן הסתם לא הייתי נותן את דעתי לכך שאני מביט בלאה אמנו ולא הייתי יוצא להתחקות אחר השאלה איך הגיעה לשם ומהו התפקיד שמילאה בפולמוס הנוצרי נגד היהדות.